

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A hangos beszéd és a nyelvi norma

A hangos beszéd magában foglalja a hangadást és a hangadásról való tudást. A hangadás így egyrészt a nyelvnek, a nyelvi produkciónak az az összetevője, amely a beszélő számára a legközvetlenebb tapasztalatként jelentkezik. A hangadást mindenki testével érzékelheti, fizikai jelenséggént. Ugyanakkor a beszéd a legelvontabb tudás is, hiszen a hangos beszéd, a fonológiai szerkezetek sora jelentésszerkezetekkel való szimbolikus kapcsolatban azonnal a legabsztraktabb nyelvi tartományokkal kerül viszonyba. A hangos beszéd ekképp egyfelől a legautomatizáltabb nyelvi összetevő, a beszédhangoknak és e hangok sorának képzésére igen ritkán figyel a beszélő. Másfelől viszont a hangos beszéd sokszor a legreflektáltabb, például az általa kiváltott érzelmekkel.

A hangos beszéd helyessége évszázadok óta fontos kérdése a magyar művelődésnek éppúgy, mint szűkebben a magyar nyelvtudománynak és anyanyelvoktatásnak. E történetet a jelen előadásban lehetetlen összefoglalni. A mai értelmezhetőség föltételeinek vázolása előtt inkább csak utalni érdemes a nyelvi helyesség egy igen karakteres megfogalmazására, mely Gombocz Zoltántól származik, s szép lassan klasszikussá érik egyre szélesebb mai elfogadottságával: „A nyelvszokás, a nyelvállapot relatív egyformasága helyhez és időhöz van kötve. Ebből természetszerűleg következik, hogy nincs egyetemes érvényű nyelvhelyességi norma; a nyelvhelyesség is a tér és idő függvénye. A *kapává* alak Göcsejben helyes, Kolozsvárott helytelen, és megfordítva: *kapával* Göcsejben helytelen, Kolozsvárott helyes. Az *áalom*, *szerelém* alak ma helyes, Anonymus korában helytelen lett volna” (Gombocz 1931: 11). Gombocz tételének itt nem idézett újgrammatikus alapjai a tétel mai értelmezhetőségét nem korlátozzák.

A helyesség kategóriáját az európai (kontinentális) nyelvtudomány főképp a norma fogalmával hozta összefüggésbe. Ismeretes, hogy a normának több jellegzetes meghatározása használatos. Jól elkülöníthető három felfogás:

- a norma egy nyelvváltozattal, a sztenderddel azonos,
- a norma orientáló minta, sikeres viselkedésmód a nyelvi interakcióban, melyet sémák irányítanak,
- a norma egyéni begyakorlottságon és közösségi konvencionáltságon alapul, a fokozatosság keretében.

Ezek közül a magyar nyelvtudományba és művelődésbe az elmúlt évtizedekben a legerősebben az a magyarázat épült be, amely a normát a sztenderddel (korábbi nevén az irodalmi és/vagy köznyelvvvel) azonosította. Az azonosítás az eszményi nyelvváltozat megvalósításának és kiterjesztésének kedvezett, ugyanakkor más nyelvváltozatoknak, elsősorban a nyelvjáráásoknak a helyességét óhatatlanul kétségbe vonta.

A norma etnometodológiai, interakciós megközelítése a norma tágabb értelmezésére törekszik, amennyiben a nyelvi közléseket az érthetőség és a funkcionálás (nem teljesen éles) határáig valamilyen normának megfelelőként tartja számon. Ezek az irányok természetesen több normát tartanak számon, összefüggésbe hozva a közösségek más, nem nyelvi jellegű normáival (vö. Tolcsvai Nagy 1998).

A normák azt szabályozzák, hogy egy közösség tagja egy szituációban a szerepeltvárásoknak megfelelően milyen módon viselkedjen a közösség egy másik tagjával kapcsolatba lépve. A normákkal való cselekvésbeli összhang függ **(1)** attól, hogy a cselekvő milyen mértékig internalizálta a normákat; **(2)** a normák legitimitásától; **(3)** a normák mögött az eltérő magatartások ellen működő szankciók szigorától és hatékonyságától; **(4)** a normáknak a cselekvők viselkedéscélja számára megnyilvánuló funkcionalitásától; **(5)** nem egyértelmű szabályok közösségi tagok általi értelmezésétől; **(6)** a normakonfliktusok elkerülésére való ráhangoltság mértékétől (vö. Hillmann 1994: 616).

A normák ilyenformán bizonyos fokig korlátozzák az egyént, meghatározzák cselekvését és annak szituációját, elkülönítik azt más típusúaktól. Ezáltal a szociokulturális értékek érvényre jutnak, s a normáknak ez a folyamatos érvényesülése teszi a közösséget azzá, ami.

A közösségi (társadalmi) normáknak három nagy típusát különbözteti meg a szociológia: **(1)** törvények (kötelező normák); **(2)** illemek/szabályok (szükséges normák); **(3)** szokások (lehetséges normák). Érvényesülési módjukat tekintve a normák lehetnek explicitek (kodifikációban kifejtettek, mint a polgári államok törvényei), és lehetnek implicitek (ki nem fejtettek, mint az egyidős gyerekek egy csoportjának cselekvési vagy beszédnormái).

R. Bartsch ebben az értelemben határozza meg a nyelvi normát a következőképpen: „A normák meghatározzák egy népesség praxisát; vagyis meghatározzák az e népesség körében társadalmilag jelentős tevékenységeket és cselekedeteket. Ennyiben egy népesség számára a társadalmi rendet alkotják, s ilyen értelemben közösséget alakítanak a népességből, különleges esetben nyelvközösséget. A normák alapján a népesség a népességen belüli viselkedést tevékenységekként és cselekedetekként értelmezi” (Bartsch 1985: 163). A sikeres viselkedésmódok orientáló mintákká válnak. Ezek az orientációk „lényegében a társadalmilag fontos tényekkel és viselkedésekkel, társadalmi-

lag fontos dolgokkal, szándékokkal és késztetésekkel kapcsolatos elvárásokból állnak; továbbá idetartoznak a mások viselkedésével és szándékaival kapcsolatos elvárások, s azok az elvárások, hogy másoknak is vannak elvárásaik saját viselkedésünkkel és szándékainkkal kapcsolatban, s hogy mások elvárják, hogy nekünk velük kapcsolatban legyenek elvárásaink” (Bartsch 1985: 163). Vagyis a normák a szociálisan helyes formákat jelölik ki mintaként. A beszélő szándéka vagy hatásszándéka és a hallgató elvárása vagy elvárásnormája kölcsönhatásban áll egymással a nyelvi interakció dinamikájában.

Az angolszász nyelvészet, kivált a deskriptív és generatív grammatika a leghatározottabban elhárított minden normával kapcsolatos fogalmat a nyelveleírástól. Ugyanakkor a mai funkcionális és holista kognitív nyelvelméletek a begyakorlottság és a konvencionáltság jelenségeivel kapcsolatban lényegében a normáról beszélnek. A megszokottságnak tekinthető normát itt két fogalommal lehet jellemezni. A begyakorlottság (entrenchment) annak a mértéke, amellyel egy személy egy fogalmat, jelentést, nyelvi kifejezést könnyen vagy nehezen elő tud hívni, aktiválni tud. A konvencionáltság annak a mértéke, hogy egy közösség egy jelenséget miképp dolgoz föl fogalmilag, szemantikailag, és e feldolgozási mód mennyire elfogadott abban a közösségben (vö. Langacker 1987, Bybee 2001). Az ekképp értett begyakorlottság és konvencionáltság prototipikus (lényegében teljes) mértékének való megfelelés vagy az attól való eltérés adja a normativitást, ill. a szokatlanság mértékét, fokozat szerint, skalárisan leírható módon.

A mai, modernizált társadalmak, ill. nyelvközösségek tagolt szerkezetűek. Ennek következtében az anyanyelvi beszélő nem anyanyelvét sajátítja el általában, hanem annak mindig egy adott változatát, azt, amelyikbe normális esetben beleszületik (Halliday 1968). Ezt a nyelvváltozatot beszéli a család, a közvetlen környezet, az a környezet, amely alapvetően meghatározza a közösség új tagjának szocializációját, nyelvi tekintetben is. Ez lesz az anyanyelvi beszélő anyanyelvváltozata. Általában ez az a nyelvváltozat, amelyet az anyanyelvi beszélő a legteljesebben elsajátít, nagyjából a kamaszkorra, tehát ez az, amit a legjobban ismer (a szociolingvisztika megközelítőleg ezt a nyelvváltozatot nevezte el vernakulárisnak). Így saját anyanyelvváltozata számára önértékén jelenik meg, önmagában értékes változatként, s ehhez viszonyul a többi, a szocializáció során megtanult egyéb nyelvváltozat (hasonló modellt állít föl Bartsch 1985: 61–2). Az egyén a mai, modernizált (rétegzetten kultúrárs és polifunkcionális nyelvű) nyelvközösségben már igen korán találkozik más, számára nem ismerős nyelvváltozatokkal, regiszterekkel, s a közöttük levő különbség igen korán érzékelhető. Rendszerét egyértelműen mutatja be Halliday (1978: 35).

Ezáltal a mai magyar beszélők (vagy azok többsége) valamilyen meghatározott nézőpontból látják a magyar nyelvnek (a nyelvi praxisnak) bizonyos részeit. Ez az ismeret tapasztalati alapú, eltérő mértékű reflexivitással, s valamilyen tapasztalati teret hoz létre, annak alapján pedig elváráshorizontot (Koselleck 1979).

A tapasztalati tér legtágabb értelemben az újkor Koselleck-féle értelmezése. Ekképp legkésőbb a felvilágosodásban uralkodóvá válik az a felfogás, amely szerint

- a végítéletre várás megszűnik,
- megnyílik az út a határ nélküli jövő előtt,
- így nemcsak a múltat értelmezi az újkor felfogása, hanem tudatosan új szakaszt nyit,
- a jövő másságára, a változásra mint olyanra és a változás gyorsulására vár,
- amely az Isten képére teremtett ember transzcendenciát elfedő magabiztosságát eredményezi, hogy azután abból induljon ki (vö. Koselleck 1979).

A nyelvjárások hagyományfenntartó állandóságával és a klasszikus minták örök eszményi kívánalmaival szemben megjelent a nyelvi változás értékszemponjtja, az a nézet és főképp gyakorlat, mely lényegében egy nyelv potenciáljának a minél teljesebb kidolgozását szándékolta. A 20. századi nyelvfilozófiai irányzatok egy jó része, az irodalom fő alakulásiránya egyaránt a nyelv uralhatóságára kérdeznek, s a fölmerülő kételyek a szójátékos, ironizáló mindennapi nyelvi gyakorlatban az 1960-as évektől kezdve mind erőteljesebben megmutatkoztak. Az újnak, a nyelvi kifejezhetőség határainak a folytonos keresése csak részben szórakoztató tűzijáték, legalább ilyen mértékben a biztos vagy annak tűnő kifejezhetőség kutatásának kényszeréből ered. Ez a történeti alakulás a korábbi, zártabb és kevesebb normák rendszerének fellazításához vezetett, melyben több és kevésbé körülhatárolt csoportnorma jött létre, a hierarchikus rend helyett hálózatokat kialakítva, a kisebb fokú begyakorlottság és konvencionáltság gyakoribb eseteit megvalósítva.

Mindezeket figyelembe véve érdemes jelezni, hogy a hangos beszéd általánosságban vett kommunikációs funkciója nem csupán az „önkényes” hangalak megvalósítása, s ebből következően a hangos beszéd elvont egységei és sémái nem csupán az elvont rendszerből vezethetők le. Két olyan tényezőt szükséges itt megemlíteni több más közül, amelyek a hangzó beszéd funkcióihoz tartoznak, és a norma vagy helyesség szemszögéből jelentősek.

- Az ikonicitás, a hangzás minden tartományában tapasztalható ikonikus jelleg igen fontos tényező a viselkedés, a kifejezés, a stílus nyelvi megkonstruálásában.

- A hangzó beszédnek jelentős szerep van az önazonosításban, az egyéni és csoportidentitás megjelenítésében.

A hangzó beszéd és a helyesség viszonya ezért csak részben írható le a korábban kidolgozott, jól ismert kettősségekkel:

- nyelvjárás – irodalmi nyelv,
- helytelen – helyes.

A kérdés összetettségét, melyre Gombocz a „tér és idő függvénye” jellemzéssel utalt, a lehetséges több kifejtési tartomány közül a sztenderd fogalmával kapcsolatban lehet legcélrátörőbben jelezni. Az eljárást az indokolja, hogy a magyar sztenderd ma nem egységesülően, hanem éppen ellenkezőleg, szétkülönbözőben van, jóllehet a változás mértéke nem tűnik nagy-nak, egyelőre. A sztenderd fogalmát három jellegzetes nézőpont egyesítésével vázolom.

Az első sztenderdmegközelítés P. Garvin közösségi alapú magyarázata. Garvin a sztenderd nyelvnek öt funkcióját különíti el: „1. egységesítő funkció – a sztenderdnek e funkciója egységesítő kötelékként szolgál a nyelvjárási és más különbségek ellenében; 2. elkülönítő funkció – a sztenderdnek e funkciója megerősíti a beszélőközösség különálló identitását más beszélőközösségekkel szemben; 3. presztízsfunkció – e funkció bizonyos presztízst ad a sztenderd nyelvet birtokoló beszélőközösségnek és az azt ismerő egyénnek; 4. részvételi funkció – a sztenderd e funkciója a beszélőközösség számára lehetővé teszi, hogy saját nyelvének használatát a modern világ kulturális, tudományos és más fejlődésében; 5. etalonfunkció – a sztenderd e funkciója etalonként szolgál, elsősorban a nyelvhelyességi kérdésekben, de más tekintetben is” (Garvin 1993/1998: 95).

Garvin az öt funkciónak négy attitűdöt feleltet meg: „1. az egységesítő és elkülönítő funkciónak a nyelvi lojalitás magatartása felel meg; 2. a presztízsfunkciónak a büszkeség magatartása felel meg; 3. a részvételi funkciónak a részvételi készség magatartása felel meg; 4. az etalonfunkciónak a normatívat magatartása felel meg” (Garvin 1993/1998: 95).

A második nézőpontot a Milroy-szerzőpáros fogalmazta meg, az elmúlt évtizedek nyelvtudományi kutatásainak főirányával meglehetősen szemben, amikor a sztenderd és a nyelvi rendszer közötti kapcsolatra utaltak: „valójában nem tudjuk, hogy a sztenderd nyelveknek nincsenek tisztán nyelvi jellemzőik, amelyek megkülönböztetik őket a nyelv nem sztenderd formáitól. Úgy tűnik, jelenleg hit kérdése, hogy a sztenderd és nem sztenderd változatok közötti értékelő ítéletek mindig társadalmi alapúak, és soha nem tisztán nyelvi” (Milroy–Milroy 1985: 8). A sztenderd történetiség eszerint korlátozódik. E megközelítésben a sztenderdre a minimális formavariáció (maximális homogenitás) és a maximális funkcióvariáció (és jelentésvariáció) vagy legalábbis annak igénye jellemző. A sztenderd szándékolt, alkotott

jellege, eszményi igénye és főképp ennek végső fokú teljesíthetlensége miatt a sztenderd nem pusztán statikus nyelvváltozat, hanem folyamatos sztenderdizáció (ahogy a Milroy-szerzőpáros ezt kifejti), s emiatt legalább részben norma és eszmény fedi egymást, részleges azonosságot mutatnak.

Az így alakuló kérdésirány szorosan összefügg a sztenderd alkotott vagy célulvűen kifejlődő jellegének értelmezhetőségével, valamint a nyelvleírás, pontosabban a leíró módszertan rejtett értékszempontjainak fölismerésével. Az érték kategóriája a szigorú leírásban is érvényesül, valószínűleg éppen a Milroy-féle belátás miatt, még akkor is, ha erről ma még igen keveset lehet tudni. Az eszmény és a létező kettősége a sokféleség és a reflektáltság miatt nem egyközpontú, felülről irányított viszony.

Itt mutatkozik meg a harmadik nézőpont fontossága. A sztenderd mint sztenderdizáció – amely természetesen a beszélőre éppúgy irányul, mint a nyelvre – a „van” és a „kell” részleges azonosításával a polgári közösség és kultúra egyik lényegi összetevőjét valósítja meg a képzésben. A képzés (Bildung) nem pusztán a művelődésnek, és még kevésbé a tárgyi műveltség megszerzésének az iskolás jellegű tevékenysége. „Az emberi képzés általános lényege az, hogy általános szellemi lénnyé tesszük magunkat [...] a képzés [...] az általánoshoz való felemelkedés”, fogalmaz Gadamer Hegelre hivatkozva (Gadamer 1960/1984: 32–33). „Így az egyes egyén eleve mindig a képzés útján halad, s állandóan csökkenti saját természetiségét, mert a világot, amelybe belenő, a nyelvben és erkölcsben az emberek képezik” (Gadamer 1960/1984: 34). A képzésnek ez az általános jellege alapozta meg a sztenderd kiművelését és fenntartását, melyet a fentebb idézett funkciók és célok inkább kifejtene, semmint megalapoznak. A „kell” az emberi tevékenység általános jóra törekvésével függ össze.

Innen nézve a helyes hangzó beszéd fogalma lassan átalakulóban van a magyar művelődésben. Bizonyos hangzásbeli változások értelmezhetősége túlterjed a műveletlenségen, a hanyagságon vagy az ellenkultúra esetleg cél nélküli lázadásán. Például a lazítási folyamatok (vö. Szende 1990, 1992) ikonikusan hozzájárulnak a világ leképezésének egy módjához, amely kétségkívül tartalmaz egyfajta bizalmas viszonyt és gyakran iróniát is (szemben a racionalista objektivitással). Hasonlóképpen például a nyelvjárási beszéd nem föltétlenül egy régi vagy ősi hagyomány rendületlen őrzése, még kevésbé a műveletlenség közvetlen jelzője, hanem gyakran egy egyénnek vagy csoportnak az önazonosítási megnyilvánulása (igen pontosan példázza ezt az egyik televíziós adó palóc tájnyelven beszélő időjárásjelentő fiatalemberének az esete, főképp beszédmódjának a sikere).

Visszatérve a kiindulóponthoz: a mai magyar nyelv hangzásáról való mindennapi tapasztalataink igen összetettek. Ezek a tapasztalatok hatnak a nyelvi produktumok feldolgozásakor keletkező reprezentációkra. A helyes-

ség annyiban tér és idő függvénye, amennyiben egyrészt különböző csoportok és egyének saját hangzó beszédükben sokféle normát követnek, valósítanak meg vagy éppen alakítanak ki. Ezeknek a mintáknak a sikeressége azonban nem önmagától való, helyességük nem feltétlen és nem egyetemes a magyar nyelvközösségben. A jóra való törekvés, a másokat jóra készítő vélemény és magatartás így találja meg közegét: a szellemi ember az eszmény felé törekszik. E törekvés során ellenállást tanúsít a példány puszta gyakoriságából eredő változásnak, lényegében az újkor főttebb említett jellemzőinek, amennyire képes erre.

Irodalom

- Bartsch, Renate 1985. *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Bybee, Joan 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gadamer, Hans-Georg 1960/1984. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat.
- Garvin, Paul 1993/1998. A nyelvi sztenderdizáció. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Universitas. 87–99.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 1–11.
- Halliday, M. A. K. 1968. The Users and Uses of Language. In: J. Fishman (ed.): *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton. 139–69.
- Halliday, M. A. K. 1978. *Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning*. London, Baltimore: University Park Press.
- Hillmann, Karl-Heinz (Hg.) 1994. *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart: Kröner.
- Koselleck Reinhart 1979. „Neuzeit”. Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe. In: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 316–332.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Theoretical Foundations. Stanford, California.
- Milroy, James – Milroy, Lesley 1985. *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Szende Tamás 1990. „Lazítási folyamatok” a köznyelvben. In: Balogh L., Kontra M. (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 182–8.
- Szende, Tamás 1992. *Phonological Representation and Lenition Processes*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Budapest: Akadémiai. (Nyelvtudományi Értekezések 144. sz.)